

Скульптуру, про яку йде мова, можна датувати часом не пізніше VI ст. до н.е., вірогідніше, його першою половиною. Поховання з кам'яною скульптурою кінця VI ст. до н.е, більш примітивною за загальним виглядом, пласкуватою і виділеною вже головою – було досліджено біля с. Гладке, на схилі балки Широкої, у 18 км від місця нашої знахідки [3].

Джерела та література

1. Шульц П.Н. Скифские изваяния // Художественная культура и археология античного мира. – М., 1976.
2. Ольховский В.С., Евдокимов Г.Л. Скифские изваяния VII – III вв. до н.е. – М., 1994.
3. Самар В.А. Раннескифское погребение со скульптурой с Нижнего Днестра // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. – Запорожье, 1999.

SUMMARY

Antropomorphic sculptures of the end of the 7–6 centuries B.C. are not numerous, but on a large territory of steppe from Predkavkazye to the Danube they are subject to the stipulated canon. Occasionally found archaic sculpture of the mentioned type of articles is published here.

В.А. Папанова

ОСОБЛИВОСТІ ПОМИНАЛЬНО-ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВІЇ

На некрополі Ольвії в останні роки була відкрита ділянка сімейних поховань, яка датується кінцем V – початком I ст. до н.е. [1.-С.26-98; 2.-38-39; 3.-С.82-83]. На цій ділянці вперше розкопані комплекси, пов'язані з поминальним обрядом класичного та елліністичного часу, які були розташовані компактно.

Відповідно до давньогрецького поминального обряду живі повинні були задовольняти потреби померлих у їжі та питті. Вважалося, що якщо біля могил припинялись жертвоприношення, то душі померлих виходили із могил і ставали блукаючими тінями, які докоряли живим за їх нечестивий вчинок і мстили їм за це. З ідеєю умилювання пов'язаний і обряд тризни. Виконання поминального обряду-тризни змушувало душу повернутись назад до могили і таким чином відновити мир між померлими та живими. Тризни з кров'ю або без крові виконувалися зразу ж після поховання та у дні відвідування могил у вигляді: жертвоприношень і узливань біля поховального вогнища; маленького багаття біля могили із жертвоприношенням та узливанням; узливання та жертвоприношення без багаття. Крім того, вони супроводжувались спаленням благовонних трав. Безкровні жертвоприношення у вигляді фруктів, овочів, млинців, печива та рідини – вина, меду, молока, води, олії у різних сумішах були пов'язані, перш за все, з обрядом героїзації померлого [4.-С.13; 5.-V, 31]. Живі не мали права торкатися до жертвовної їжі та питва, яку залишали на місці тризни [6].

На сімейно-родовій ділянці ольвійського некрополя для виконання тризн використовували спеціальні культові споруди: вівтарі, ями, канавки.

На цій ділянці розкопані три типи вівтарів. Перший тип вівтарів – це жертovníки-

столи, зроблені із вапнякових плит. На їх поверхні були зроблені від одного до трьох чашоподібних заглиблень, які за своєю формою нагадували внутрішню частину чаш-фіал, що використовувались для культових цілей [7.-С.33; 8.-С.91]. Частина вівтарів для стоку рідини із чаш мала спеціальні продовгуваті заглиблення [1.-С.83, мал.8]. Таких вівтарів на ділянці розкопано чотири. Цей тип вівтарів застосовувався і як оберіг могил. Наприклад, у закладі підбійної могили 3/1995 вівтар лежав чашою донизу і це доводить, що він був використаний вдруге [9.-С.157].

Другий тип вівтарів – вівтарі, складені із оброблених та напівоброблених вапнякових каменів. Незвичайний вівтар цього типу знаходився біля трьох могил. Він був складений із обробленої вапнякової плити та трьох жертovníків-столів, використаних удруге. На ньому стояли залишені після узливання червонофігурна пеліка боспорського типу та ойнохоя, які датуються серединою IV ст. до н.е. [9.-С.157,159, мал.2].

Ці типи вівтарів використовувались не тільки для узливань, а разом з поховальною спорудою символізували житло та земне життя [10.-С.104]. Вівтарі, крім того, відігравали певну роль у культах Гекати та хтонічних богів [11.-С.108-109].

Третій тип – вівтарі, споруджені із глини. Глиняний вівтар у вигляді східців, який використовували для спалювання жертвоної їжі стояв над могилою IV ст. до н.е. (поховання 5/1992). Крім того, біля нього здійснювали і узливання. Для цього під його південно-східним кутом вкопали в землю ніжку амфори, яку з'єднали із жертвоною канавкою, що мала стік до могили, а на схід від нього була споруджена доріжка із амфорних стінок [9.-С.157,159, мал.1].

На ольвійському некрополі узливання біля могил влаштовували не тільки над вівтарями, а й над спеціальними спорудами – ямами-ботросами та жертвоними канавками [1.-С.43-44,77, мал.22]. Однією з особливостей ольвійського некрополя, як відзначав видатний дослідник Ольвії професор Б. Фармаковський, є наявність великої кількості ботросів [12.-С.38]. На ділянці сімейних поховань розкопано п'ять ям-ботросів, причому у дві з них впадали стоки із жертвоних канавок. Над ботросами та жертвоними канавками робили узливання та залишали в них жертвну їжу, яку не спалювали [13.-XI,24; 14.-IX,410а; 4.-С.22]. Аналогічні ями-ботроси відомі на березанському [15.-С.48; 10] та афінському некрополях [16.-С.100].

Над ямами здійснювали не тільки ритуальні дії, присвячені померлим, а й богам, які мали хтонічні епіклези, тобто Деметрі-Хтонії, Корі-Персефоні, Гермесу Психотомпу або Хтонію, Діонісу-Плутону та Гераклу [17.-С.54-61; 18.-С.54; 19.-С.32-33,35,69,114,147,152], а також виконували магичні обряди, пов'язані з культом богині Гекати [13.-XI, 20-50]. Так над ямою здійснювала магичний обряд і Мідея [20.-X,1020-1080; 21.-VII,234-237]. Ритуальні ями відомі у багатьох народів Європи, Африки та Малої Азії [22; 23; 24].

Іноді для узливань замість ям використовували амфори та їх горловини або нижні частини з відбитими ніжками, як, наприклад, у похованнях 5/1992 та 11/1992 [1.-С.34,75, мал.11]. У ролі ботросів були використані і амфори, які стояли у закладах підбійних могил 6/1995 та 15/1995 IV ст. до н.е., а їх горловини піднімались над засипом вхідних колодязів [9.-С.158]. Амфори з відбитим дном застосовувались для узливань і в некрополях Кеп у III – I ст. до н.е. та Афін [25.-С.30; 26.-С.61].

Узливання та жертвоприношення відбувалися і над спеціальними канавками, які характерні для давньогрецького поховального обряду VIII – IV ст. до н.е. [16.-Р.73, fig.9]. На ділянці сімейних поховань некрополя Ольвії відкрито дев'ять жертвоних канавок. Три із них були затрамбовані піском та шматками глини [1.-С.23-44,77, мал. 22; 9.-С.158]. Цікавий комплекс був представлений у жертвоній канавці №4 (1992 р.). У її західному куті лежала амфора типу Менди та стояли три горловини від амфор, які були

використані як ботроси [1.-С.43,78, мал.23; 9.-С.158]. Над канавками, як і над ботросами, виконували обряд узливання та приносили у жертву тварин [13.-XI, 35-37]. Кров через ботроси та канавки лили в землю, а м'ясо частково спалювали або закопували у ботросах та канавках, які після цього пильно затрамбовували. Стародавні греки вважали, що доторкання до жертвовної їжі оскверняє живих, і тому вони засипали об'єкти, над якими виконували тризни [6.-С.247]. Але іноді шматки м'яса, що не бралися для поминального ритуалу на некрополі, з'їдались під час поминок у хаті небіжчика усіма учасниками обряду.

Вперше обряд узливання у стародавніх греків описав Гомер у "Одісеї". Одісей для душ небіжчиків повторює його тричі:

*Первое смесью медвянной, второе вином благовонным,
Третье водой и, мукою ячменною все пересыпав*
[13.-XI, 25-30].

Як уже відзначалося, для цієї тризни брали не тільки молоко, вино, мед, воду або оливкову олію, але і робили з них суміш у різних пропорціях [27.-IX, 143-147]. В Афінея у "Софістах, які бенкетують", міститься своєрідна інструкція щодо виконання цього обряду: "Треба викопати яму на захід від могили. Ставши у яму, дивись на захід, лий воду та говори наступне: "Ця очищувальна вода вам, яким потрібна і яким слідує. Потім знову лий мірру" [27.-IX, 410].

Вибір компонентів для узливань не був випадковим. Відповідно до уявлень стародавніх, вода, яка мала очисні якості, відгороджувала живих від небіжчиків і водночас сприяла відродженню померлих та дарувала їм вічне життя [28.-С.292-294; 29.-С.66; 30.-С.11; 33.-С.25; 34.-С.68; 35.-С.15-23]. Крім того, як уже зазначалося, обряд узливання медом, вином і молоком був пов'язаний і з культом бога Діоніса, який мав хтонічні риси і зв'язок з загробним світом, а також міг перетворюватися у молоко та нектар [14.-С.10]. Вино використовували для узливань померлим тому, що частина стародавніх греків вірила, нібито воно доводить людину до стану екстазу і у такому стані залучає її до сонму богів. У загробному світі вино, вважали інші, може дарувати й вічне життя та участь у Вічній трапезі [36.-С.176; 31.-С.66, прим.11; 37.-С.363; 38.-Р.18,27,120,126].

Незвичайна культова споруда середини IV ст. до н.е. була розкопана на сімейній ділянці у 1994 р. Місце для виконання тризни позначали двома серцевими стіночками, які були орієнтовані по лінії північ-південь. Ця споруда нагадує вхід до лабіринту. Зі східного боку під північною стінкою лабіринту лежали перевернуті догори дном червоноглиняна розписна ойнохоя ольвійського виробництва, чорнолакові килики (типу болсала) і канфар, а з західного боку – сітчатий лекіф [9.-С.158]. Посуд-річ та посуд-знак – це одиниці релігійно-міфологічної картини світу стародавнього населення. Як ритуальний об'єкт, посуд набуває особливої семантики і вступає в особливі семіотичні зв'язки з іншим поховальним інвентарем. Перевертання посуду не порушує прагматики поховального обряду, а має свій внутрішній смисл – перехід до іншого фізичного положення і автоматично до іншого фізичного стану, що, в свою чергу, знаменує перехід похованого у загробний (інший) світ [37.-С.164-165; 38.-С.119-128]. На античних некрополях під час тризн посуд догори дном кидали на землю магічним жестом [18.-С.54]. Цікаву символіку має і лабіринт. Лабіринт у стародавніх греків символізував шлях до житла мертвих, перехід поміж двома світами. Він поділяв та з'єднував світ живих і мертвих. Лабіринт – це і магічний захист "некоего центра, некоего сокровища, некоего тайного знання" [39.-С.206]. Вірогідно, що лабіринт на ділянці сімейних поховань якраз і був споруджений для захисту центру живих від центру мертвих.

Давньогрецький поминальний ритуал не допускав того, щоб з некрополя виносили посуд, який використовували під час поминального обряду. Тому на ділянці є знайдений

посуд, який був залишений біля могил: дві амфори, чотири килика, три лекіфа, дві ойнохої, сіроглиняний горщик та пеліка.

Особливістю цієї ділянки є і те, що на ній розкопана велика кількість амфор. Вони знаходились у двадцяти із сорока двох відкритих могил у похованнях, закладах підбійних могил або на місці тризн. Амфори відігравали значну роль у поховальному обряді, супроводжуючи покійників у загробний світ. Їх наповнювали водою або вином у залежності від поглядів померлого або його родичів.

Ольвіополітам, які входили до сакрального союзу шанувальників Діоніса, можливо наливали вино, тому що, насамперед, відповідно до діонісійського культу, молодий бог дарував померлим безсмертя через сп'яніння [40.-С.72]. Прихильникам елевсінських містерій та орфіко-піфагорійського вчення, прибічники якого відомі і в Ольвії протягом усього періоду її існування [41.-С.187-189], наливали в амфори або вино, або воду. Орфіки і місти приділяли велику увагу і воді із озера Мнемозини, яку душі необхідно було випити для того, щоб отримати безсмертя [31.-С.25]. Тому і ставили небіжчику у могилу ще і посуд для питва. Крім того, амфори мали і власну символіку у поховальному обряді. У багатьох народів світу схематична фігура людини стала підґрунтям для подібності умовної форми посуду людському тілу. Керамічний посуд – це не тільки замкнуте середовище, а й своєрідна модель. Форма амфори дуже подібна до жіночої фігури. Вірогідно, що саме тому в амфорах і ховали немовлят. Цей обряд був вельми розповсюджений на некрополі Ольвії [42.-С.26; 43.-С.13].

Слід відзначити ще одну особливість ольвійського некрополя. На некрополі Ольвії амфори наповнювали не тільки вином і водою, а і жертвовною їжею. Незвичним було заповнення амфори, яка стояла у закладі підбійної могили №1, розкопаної у 1996 р. [44.-С.2]. Її заповнили червоною фарбою. Застосування червоної фарби, шматочки якої або клали у могили або нею посипали тіла померлих, є однією із своєрідних рис поховального обряду некрополя Ольвії [45.-С.27-28; 46.-С.15]. Червона фарба у поховальному обряді стародавніх суспільств символізувала ідею перехідного стану між життям та смертю, надію на воскресіння померлих [47.-С.31; 48.-С.172].

Поминальний обряд стародавніх греків був пов'язаний і з ідеєю реінкарнації, тобто з уявленням про душу, яка існує окремо від людини [49]. Греки вважали, що носієм душі є кров. Так, відомий вчений античності Піфагор говорив, що саме вона є їжею для душ небіжчиків [50.-VIII,30]. Умилостивленню душ померлих і був присвячений поминальний обряд ольвіополітів у вигляді тризн з кров'ю та без крові, який мав аналогії як у некрополях Греції, так і у некрополях Північного Причорномор'я.

Джерела та література

1. Папанова В.А. Некрополь Ольвии (история исследования, итоги раскопок). – Бердянск, 1993.
2. Папанова В.А. Раскопки некрополя Ольвии в районе Широкой балки // История. Етнография. Культура. Нові дослідження: Тези доповідей. – Миколаїв, 1995.
3. Папанова В.А. Семейно-родовой участок ольвийского некрополя // Древнее Причерноморье: Тезисы докладов. – Одесса, 1998.
4. Лукиан. Избранное / Пер. С. Сребрного. – М., 1991.
5. Павсаний. Описание Эллады / Пер. С.П. Кондратьева. – М., 1994. – Т.2.
6. Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Богослужбные и сценические древности – СПб., 1997. – Ч.І.
7. Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии в 1902-1903 гг. // Известия Императорской археологической комиссии. – СПб., 1906. – Вып. 13.
8. Дьяков И.М., Янковская Н.Б. Поминальная чаша // Памяти Ю.А. Андреева. – СПб., 2000.

9. Папанова В.А. Поминальный обряд ольвиополитов // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. – Одесса, 1997.
10. Сорокина Н.П. Раскопки некрополя Кеп в 1952-1964 гг. // Краткие сообщения института археологии. – 1967. – Вып. 109.
11. Толстиков В.П. Святилище на акрополе Пантикапея // Вестник древней истории. – 1987. – №1.
12. Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // Отчет императорской археологической комиссии за 1913-1915 гг. – Пг., 1918.
13. Гомер. Илиада. Одиссея / Пер. В.В. Вересаева. – М., 1995.
14. Ahten., Lib.
15. Штерн Э.Р. О пробных раскопках на о. Березань // Записки Одесского археологического общества истории и древностей. – Одесса, 1904. – Т.25.
16. Kurtz D., Boardman J. Greek Bureal Customs. – L., 1974.
17. Передольская А.А. К вопросу о хтоническом культе Геракла на Боспоре // Труды Государственного Эрмитажа. – Л., 1958.
18. Сорокина Н.П., Усачева О.Н. Ритуальные каменные памятники из кепского некрополя на Таманском полуострове // Археологический сборник. Погребальный обряд. – М., 1997. – Вып. 93.
19. Kieseritzky G., Watzinger C. Griechische Grabreliefs aus Südrussland. – B., 1909.
20. Аполлоний Родоский. Аргонавтика // Мифологическая библиотека – Л., 1972.
21. Овидий Публий Язон. Метаморфозы / Пер. С.В. Ширвинского. – М., 1992.
22. Балабанов П. Тракийски ритуални ями край с. Делбет Бургаска област // Археология. – 1999. – Кн.3-4.
23. Георгиева Р. Обредни ями (края на II – I хилядолетия пр.н.е.) // Р. Георгиева, Т. Спиридонов, М. Рехо. Етнология на Траките. – София, 1999.
24. Tonkova M. Un champ de fosses uietuelles des V-e – IV-e s.av. J.-C. Pres de Gledacevo, Bulgarie du Sud // The Tracian World at the Crossroads of Civilizations. – Bucharest, 1997.
25. Колобова К.М. Древний город Афины и его памятники. – Л., 1961.
26. Сорокина Н.П. Раскопки некрополя Кеп в 1981 г. // Краткие сообщения института археологии. – М., 1983. – Вып. 95.
27. Эллинские поэты / Пер. В. Вересаева. – М., 1963.
28. Вундт В. Миф и религия. – СПб., 1900.
29. Зубарь В.М. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период // Обряды и верования древнего населения Украины. – К., 1990.
30. Клиnger В.П. Амброзия и живая вода. – К., 1904.
31. Лурье С.Я. Древнегреческие паспорта для входа в рай // Вопросы античной литературы и классической филологии. – М., 1966.
32. Соломоник Э.И. Из истории религиозной жизни в северопонтийских городах позднеантичного времени // Вестник древней истории. – 1973. – №1.
33. Haevernick Th. "Römischer Wein?" // Acta Archaeologica Hungarica Ertesito. – 1966. – Т.19. – №1/2.
34. Ранович А. Очерки истории раннехристианской церкви. – М., 1941.
35. Nilsson M.P. Geschichte der griechischen Religion. – München, 1974. – Bd. 2.
36. Richmond J.A. Archeology and after the life in pagan and Christian imagery // Riddel Memoriel Lectures. – L., 1950. – Ser. 20.
37. Ляшко С.Н., Белов А.Ф. О месте сосуда в погребениях (по материалам погребений энеолита-бронзы) // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Материалы полевого семинара. – Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990.
38. Толстой Н.И. Перевоорачивание предметов в славянском погребальном обряде // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. – М., 1990.
39. Элиаде М. Одиссей в лабиринте // Иностранная литература. – 1999. – №4.
40. Nilsson M.P. The Dionysias mysteries of the Hellenistic and Roman Age. – L., 1957.
41. Русяева А.С. Религия и культура античной Ольвии. – К., 1992.

42. Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V – IV ст. до н.е. – К., 1974.
43. Папанова В.А. Некрополь Ольвії (історична топографія та поховальний обряд): Автореф. дис... канд. істор. наук. – К., 1994.
44. Папанова В.А. Охранные раскопки на некрополе Ольвии (район Широкой балки) // Научный архив ИА НАНУ. – 1996 / 8в.
45. Капошина С.И. Пережитки ритуального окрашивания костяков в Ольвийском некрополе и в погребениях приднепровских скифов // Краткие сообщения института истории материальной культуры. – М., 1946. – Вып. XII.
46. Капошина С.И. О скифских элементах в культуре Ольвии // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1956. – Вып. 50.
47. Бессонова С.С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Украины. – К., 1990.
48. Папанова В.А. К вопросу о символике былины “Смерть Василия Буслаевича” // Актуальні питання слов’янської філології: Міжвуз. збірник. – К., 1997.
49. Plato, Phed., 81 CD.
50. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Пер. М.Л. Гаспарова. – М., 1979.

SUMMARY

In article specific features of the funeral ceremony on a family bury place discovered in 90s of 20 century on Olbio Necropolis are investigated. The bury place is characterized by special cult complexes: altars, botroces and ditches.

